

Kritika helyett elmélkedés

Az 1784-es nagy érchegységi felkelés valóban alapjaiban rázta meg a bomló feudálisizmus egész szerkezetét. Akárcsak Dózsa parasztjai 1514-ben, Horea felkelői is — de már más történelmi feltételek között — osztályhelyzetük tudatában indultak harcra a gyűlölt nemesség ellen. Közös a vonás abban a tekintetben is, hogy a nemesség eltörléséről vallott ködös elképzelések mellett mindkét esetben ott áll az uralkodói megbízatás jelképe. Dózsa is a király megbízatására hivatkozik; Horea is mindvégig a császár nevében cselekszik. Persze a Horea-felkelés jelszavai között már ott találjuk a nemzeti szabadság valamiféle gondolatát is.

D. Prodan akadémikus kétkötetes műve* nemcsak a gazdag forrásanyag felhasználásában nyújt újat, de a valóság kendőzetlen bemutatásában is, az okok, célok és következmények újjáértékelésében. Az egymással szemben álló elképzelések és célkitűzések útvesztőjében teremt rendet, hiszen a felkelés egész menetében minduntalan szembetalálkozunk a jozefinizmus korlátaival és a késő feudálisizmusra jellemző kettősséggel, melynek lényegét a felülről irányított haladó reformok, másfelől a polgári fejlődést már gátló abszolutisztikus centralizáció jellemmez. „Mindent a népért, de semmit a néppel” — határozza meg D. Prodan a Mária Teréziával kezdődő felvilágosult abszolutizmus II. József elképzelte jellegét. S innen ered a parasztság generációkon keresztül megmaradó császárkultusza. Mert a király vagy a császár az igazság mellett van, a parasztot védi (hová és kihez is írhat panaszt a jobbágy, ha nem az uralkodóhoz?), csak a nemes a gyűlölt ellenség, az fogja vissza a császári parancsot.

Dózsa parasztjai is visszasírták az igazságos királyt. „Meghalt Mátyás király, oda az igazság” — hangzott a közmondás. Utódja, Jagelló Ulászló is lám fegyverbe szólította a népet a pogány ellen, szabadságot ígért, s ki más állja hát útjukat, mint a gyűlölt földesurak. Horea előtt is megindul a határhozredek szervezése. Jobb katonának lenni, mint jobbágnak, még a toborzó is ezt fújja. S mindezt a császár nevében. „Mi császári katonák vagyunk — vallja Cloșca —, mindent a császár parancsából teszünk, melyet nagy vezérünk, Horea közölt velünk. Nem nyúlunk a kincstár házához, a németekhez és másokhoz, mi csak a magyar nemességet akarjuk megsemmisíteni.”

A terhek oly elviselhetetlenek, hogy bárhova elmenne a paraszt, még az ördög katonájának is, csak gyűlölt urától szabaduljon. S itt érdemes elgondolkoznunk Crișan szavain, amikor a felvilágosodás eszméit hirdető I. Piuaru-Molnarral tárgyalt: „Könyörgünk, kegyelmezzon nekünk a magasságos császár, s legyünk a császár szolgálói, mint ahogy azt Gyulafehérvárra is írtuk, mert ha ismét a földesuraknak rendelnek alá, mint ahogy eddig voltunk, még jobban fognak bennünket kínozni, s az ország megint lángba borul.”

E szavak érthetővé teszik, miért robbantak ki oly feszült erővel pokoli szenvedélyek, melyeknek eredményeként a kegyetlenségek borzalmai zúdultak Krisztyor, Kepernyes, Marosillye, Alvinc vagy éppen Nagyenyed minden „nadrágos” lakosára.

D. Prodan akadémikus nem köntörfalaz. A maga nyers valóságában s a megátámadhatatlan adatbőség bizonyosságára támaszkodva végig az olvasót az okoktól a kibontakozásig. Nincs mit kendőzni. Évszázadok keserűsége és gyűlölködése robban ki elemi erővel egy olyan vidéken, ahol a jobbágy a nemes előtt „oláh paraszt”, a nemes a paraszt előtt „ungur”, s a császári tisztviselő „német”.

A szörnyű vérfürdők, a lángoló kastélyok, kifosztott magtárak látványa, melyet a korabeli barokkos nyelvezet s az osztálykorlátok diktálta jelentések még el is túloznak, évtizedekre a borzalom jelképévé tették a „Hóra-világot”, akárcsak két és fél évszázaddal korábban a Nagylakon karóba húzott s keresztre feszített püspökök és nemesek jajkiáltása tette Dózsa kaszár népét. S még ebben a pokoli orgiában, hol nemegyszer asszonyoknak s gyermeknek sem kegyelmeztek, sok esetben kiütközik az úr—szolga viszonyának emberi közelségből származó lelkiismerete, mikor urát éppen saját jobbágya rejtegeti, a maga életét is kockára téve ezáltal.

* D. Prodan: Răscoala lui Horea I—II. Editura științifică și enciclopedică. București, 1979.

Ezt a könyvet nehéz ismertetni. Türellemmel végig kell olvasni, csak úgy érthető meg az események logikája. S a szerző nem fősvénykedik sem az adatokkal, sem az évszázados feszültség és osztálygyűlölet okozta borzalmak ecsetelésével. A tények alapos elemzése nyomán válik világossá az olvasó előtt a felkelés társadalmi és nemzeti jellegének kettőssége is. Mert értelmetlenség volna figyelmen kívül hagyni a felkelés magyarellenességét, amennyiben helyes ez a megfogalmazás, mert még az 1848-as nemzedék többé-kevésbé világos ideológiája sem tudta eloszlatni a parasztság császárkultuszát, sem az osztály- és nemzeti hovartartozás azonosítását. S ehhez hozzá kell tennünk az írástudatlan paraszttömegek sajátos logikáját, de gyanakvással párosuló hiszékenységet is.

A parasztság tudatában abban a korban a nemzeti hovartartozás egyet jelentett a vallással. Ezért esküsznek minden esetben a keresztre, s ezért kényszerítik, különösen a felkelés elején, a megkegyelmezett nőkre és gyermekekre paraszti hitük s gúnyjuk felvételét.

Horea felkelése a román parasztok felkelése, mert a jobbágykérdésnek — D. Prodan akadémikus szerint — megvoltak a román vonatkozásai. Az ellentétek sokoldalúságáról beszélve a szerző a következőképpen ecseteli a kontrasztot: „Szemben egymással egy erős nemesség, az ország földjének urai, tehetős városi réteg, az egyház erős oszlopa, saját kultúrával, jó iskolahálózattal, az európai kultúra felé nyitott szemű értelmiséggel, jól képzett papsággal, mely a javakból bőven részesül, másfelől a birtoktalan román nemesség, a város szélére rekedt polgárság, alacsony szinten mozgó értelmiség, gyenge iskolahálózat, képzetlen papság, mely alig tudja fenntartani egyházát.” Ebből a talajból nő fel az új román értelmiség, mely kezdetben programjában még nem is alapoz a parasztságra. Persze vitatkozni is lehet D. Prodan értékelésével, főleg a provinciális helyzetű Erdély városainak gazdasági értékelésével, de lényegében a kontraszt megrajzolása jó.

Ismétlem, Horea felkelése a román parasztok felkelése volt. Magyar parasztok részvétele esetleges és szörványos, inkább a közös gyűlölethől fakadó indulat, s a fosztogatás lehetősége viszi a román tömegek közé egyik-másik magyar falu jobbágyait. Meggondolkoztató azonban az indítékok közössége. A felkelést megelőző katonai összehírások idején tömegével jelentkeznek a magyar falvak is, de a felkelés maga elsősorban a Mócvidéket s annak környékét ölelte fel, bár a nyugatlanság kiterjedt a székely székekig s az Alföldig.

Mi az oka e területi korlátozottságnak? D. Prodan elemző készsége erre is választ ad. Mindenekelőtt az, hogy Erdélyben nem volt úrbérrendezés, csak Bécs kezdeményezte többször, s mindig hiába. Megvalósítása elé Erdély jellegzetes és fölöttébb kuszált társadalmi és közigazgatási helyzete emelt akadályt. De honnan tudhatta ezt a paraszt? Ő csak a növekvő terheket, az elviselhetetlen robotkényszert s a földesúri osztálygőgöt látta. A bomló feudalizmus válsága szorította a nemességet is. A polgárosodás Erdélyben gyermekcipőben járt, ha egyáltalán beszélhetünk még ekkor polgárosodásról. Pénz nem volt, s a pénzhiány szorította a kamarai uradalmak gazdálkodását is. Pénzt még a föld alól is — volt a jelszó. A föld alatti arany pedig gyéren csordogált, s az is paraszti verejtékkel terhesen. Új jövedelem után kellett nézni. Elvették a kocsmatartási jogot, pedig a regálék használatát évszázados szokásjog biztosította, s Erdélyen kívül a terenziánus úrbérrendezés Szent Mihálytól Szent Györgyig azt a jobbágyt továbbra is biztosította. A nemesi—jobbágyi ellentét megrajzolásánál azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a legtöbb bört éppen a tudatlan, döllyfős, provinciális szemléletű, néhány telken gazdálkodó kismemes húzta le kis számú jobbágyáról.

Ezt a réteget teljesen felkészületlenül érte a szenvedélyek iszonyú kegyetlensége; jobbágynyúzó telhetetlensége, s mondjuk ki nyíltan, gyávasága még védekezésre is képtelenné tette. Vagyonossága is csak a gyatra hegyi föld és kopár legek házában volt számottevő. A tehetősebbje már elmenekült Dévára, Tordára, Kolozsvárra, Aradra vagy még távolabbra. Hetvenkedő nemesi felkelése is csak bosszúra volt alkalmas, de komoly katonai összecsapásra nem. S ez a réteg, amely vármegyei autonómiájára hivatkozva korábban semmibe vette a császár reformkísérleteit, most szűkülve könyörög védelemért. Siránkozva ecseteli a parasztság törvénytelenégeit, s a császári hadsereg közbeavatkozását kéri. A hadsereg nem tudja, mitévő legyen. Parancsra vár. A vármegyei hatóságok is tehetetlenül sirnak. A felkelés borzalmain s a láncreakciószerű eseményeken túl érdemes elgondolkoznunk a szembenálló osztályok gondolkodása és lelkivilága felett. Anakronisztikus helyzetnek vagyunk tanúi.

A szerző kétségtelenül pozitívan közelíti meg még korlátaiban is a jozefinizmus eszmei világát. Nem áll egyedül szemléletével. Elegendő Jókai *Rab Rábjára* vagy akár Németh László *II. József*ére gondolnunk. De a történész a rokonszenven túl a tények és következmények szerint ítél. S itt helye van a vitának. Mert

ha a felvilágosult abszolútizmus adóalanyt védő politikájának racionális és humánus voltáról elmélkedünk, az is meggondolkoztató Erdély viszonylatában, hogy miféle humanizmus érvényesülhetett abban a császári koncepcióban, mely törvény szerint is jóváhagyott heti 3-4 nap robotot, s még csak nem is telkenként, hanem legtöbb esetben családonként. Egyedülálló mennyiség volt ez a Habsburg-birodalom területén, hiszen még a királyi vármegyékben is csak heti egy ígás, illetve két gyalogrobotot írt elő egy hétre az urbárium egy egész telek után. II. József egész tevékenységében ott található a kapkodás, mely humánus intézkedései mellett végeredményben az adott feudális rendszer kereteit nem lépte túl. Elrendeli a katonai összeírásokat a tervezett határőrezredek felállítására végett, de megriadi a méretektől, s a vármegyék sürgetésére leállítja.

A két kötet nagy figyelmet szentel a császár s a felkelés vezetői kapcsolatának. Horea többszörös bécsi útja, továbbá az a tény, hogy a felkelés alatt Horea a császár parancsára hivatkozik, akárcsak Cloșca és Crișan, arról győz meg bennünket, hogy a bécsi udvarnak mindenképpen köze volt a parasztság nemesellenes hangulatának szításához. Hogy Horeának valóban császári parancsa is lett volna, arról az iratok nem beszélnek világosan. A parasztok is minden esetben a császár írásának felmutatását kérik, s Horea elfogatásakor, a tanúk vallomása szerint, iratokat dobott volna a tűzbe. A hadsereg kezdetben ellenségesen viselkedett a nemesseggel szemben, a békítési kísérletek szintén azt igazolják, hogy Béctől nem volt idegen a nemesség megfélemlítésének gondolata. A sokat emlegetett Horea-féle ultimátum, melyet egyébként a felkelés programjának tekinthetünk, mindenképpen a jozefinizmus gondolatát hirdeti. Miből áll tehát a Hunyad megyei főispánnak küldött ultimátum? Először is nemesség többé ne legyen, hanem mindenki a császárnak végzett szolgálatból éljen. Továbbá, a nemesek hagyják el mindörökké birtokaikat, s ők ugyanúgy fizessenek adót, mint a nép. Végül pedig a nemesség földjeit a császári parancsnak megfelelően osszák ki a parasztok között. A hat pontba foglalt programnak ezek a lényeges követelései. A közteherviselés gondolata semmiképpen nem származhat a paraszti észjárásból. Nincs szó benne sem nemzetről, sem a nemesség kiirtásáról. D. Prodan is megállapítja, hogy ez nem paraszti szövegezésű, s bár tartalmában forradalmi, nemigen tükrözi a fel-emelkedő román értelmiség nemzeti követeléseit sem.

A békítési kísérletek során folytatott tárgyalásokon kifejtett paraszti kérések többé-kevésbé megközelítik ezt a programot. A tibori fegyverszünetet megelőzően például Cloșca azt kéri, hogy tovább ne legyenek jobbágyok, a katonai összeírást folytassák, s engedjék ki az elfogott parasztokat. A fegyverszünet azonban — császári parancs híján — csak időnyerés a hadsereg megérkezéséig. A fegyverszünetnél már kiviláglik Bécs kétkulacsossága, ekkor már csak a parasztok lecsendesítése a cél, a felkelőknek amnesztiát ígérnek, de már Horea kiadatását kérik.

A parasztság nyilván csalódott várakozásában, s ez vezetett a felkelés második szakaszához. A császárt kellemetlenül érintette a felkelés. A hollandiai konfliktus miatt a hadsereg készenlétére volt szüksége, a felkelést tehát minél hamarabb fel kellett számolni. Ezért küldi Jankovichot Erdélybe a felkelés okainak kivizsgálására. A császári koncepció ekkor már nyilvánvalóan ellentmondásos. A császárnak tudomása van a nemesség túlkapásairól, a nemesi retorziókat is leállítja, a felkelőkre vonatkozó amnesztiát továbbra is kilátásba helyezi, de nem terjeszti ki a vezetőkre. Itt már csak a felvilágosult abszolútizmus szelleme érvényesül, szó sincs a tibori fegyverszünet feltételeiről, jobbágyfelszabadításról sem, csak az urbárium későbbi bevezetését helyezi kilátásba. S az olvasóban felöltik a kérdés, melyet egyébként a későbbiekben a szerző is feltesz: honnan tudhatta s érthette volna meg a parasztság, mi a különbség az „örökös jobbágyság” eltörlése (pusztán a röhözkötöttség megszüntetéséről van szó), s a feudális rendszer (a jobbágyág) eltörlése között? Hiszen a II. József-féle pátens értelmezésében még mai történetírásunk is állandó tévedésben van. D. Prodan ezt végérvényesen tisztázza.

November 22-én megérkezik a parancs a felkelés elfojtására. A parasztság csalódása teljes. A felkelés november 25-én újra föllángol. A hadsereg megütközik a felfegyverzett parasztokkal. Az erőviszonyok ekkorra teljesen megváltoznak. A helyzet megértéséhez elegendő egyetlen számadat. A Kristyor melletti harcban a parasztok 252 halottat és 61 sebesültet, a katonaság 11 halottat és 27 sebesültet veszített. A december 7-i mihelenyi csata után a parasztság kezd szétszéledni. Értethető. A császár nevére már aligha lehet hivatkozni, s mindenki megriadi. A felkelés vezetői a hegyekbe menekülnek, s maguk a falvak lakói segédkeznek Horea és Cloșca elfogatásában, majd január 30-án Crișan is kézre kerül.

A monográfia második kötetében a szerző nagy teret szentel 1785 januárja és februárja eseményeinek, elsősorban a hivatalos kivizsgálás hatalmas iratanyaga

tanulmányozásának és bemutatásának. A császár a felkelés elfojtása után is változatlanul tovább halad a maga útján. Nem marad szenvtelen a földesurak siránkozásával szemben, minimális segínyt folyósítat a kifosztott családoknak, de nem hagyja magát befolyásolni a nemesség bosszúvágyától. A főcél a parasztság lecsendesítése. Az adóalanyt továbbra is védeni kell, a császári amnesztia alapján még a kőbörölköt is vissza kell téríteni falvaikba. De a felkelés vezetőit példamutatóan meg kell büntetni, még vérdíjat is tűznek ki fejükre, s mindez nemcsak a főkormányzók s a vármegyei hatóságok kívánsága, hanem császári parancs is. Persze a többi elfogott paraszttal szemben a büntetéseket mérsékelni kell, s nem szabad csökkenteni a katonai készséget sem — hiszen még bármi történhet —, de a parasztsággal csinján kell bánni. Biztosítani kell továbbra is császárhűségét. Ime, a jozefinizmus igazi korlátai. Ki kell békíteni a két szembenálló tábor: a nemességet és a parasztságot. Nem ártott tehát, hogy egy kissé a nemességre ijesztettek, de a Bécsből irányított abszolutisztikus rendszer mégis csak rendi alapokon áll, nincs szó tehát a feudalizmus felépítményének alapvető megváltoztatásáról, csak a „jó császár” szellemének kell örködnie az egységes birodalom alattvalóinak biztonsága felett. Ime, a teljes kép a soknemzetiségű Habsburg-birodalomra olyannyira jellemző politikai koncepcióról.

Kicsit sokat időztünk II. József szelleme körül, de úgy véljük, példamutató mementó a későbbi történelmi események megértéséhez. Bécs mindig ügyesen tudta kihasználni a nemzetiségek és az osztályok közötti ellentéteket, nemcsak 1848-ban, de később is. Még a „boldog emlékezetű” dualizmus korában is, mikor két évtized alatt az aradi hóhérból a bokrétás kalapú regruták megénekelt Ferencjósikája lett, mindig ott örködött az alattvalók feletti kegy, hogy az általános szavazat bevezetésével ijesztgesse a magyar főurakat, majd lövészárkokba kergessen milliőket egy lidércnyomásos álom diktálta örökkévalóságért, a szent dinasztia védelmében.

Horeának és társainak halála intő példa. Sok ezer odahurcolt paraszt füle hallatára hangzott el Horea legendás sóhaja: „A népért halok meg!” S minden maradt a régi ben.

D. Prodan nagyszerű monográfiájában hatalmas fejezetet ölel fel a felkelést követő kihallgatások adathalmaza. A tanúvallomások hivatalos hangneme is élő vád egy halálraítélt társadalmi rendszer törvényteleniségeivel szemben. Az aradi, dévai, gyulafehérvári vallatások iratanyaga még inkább vádirat, s ebben nem a felkelés lefolyása lényeges, hanem a felkelést kirobbantó okok sokasága. Talán a császárt ez érdekelte. S a nemesség jajveszékelése is, hiszen sok ezer paraszt kálváriája s vezetőik kínhalála egyengette az utat a császár irányította megbékélés felé. Legalábbis egyelőre. Mert a sok felemás intézkedés, a röghözkötöttség eltörlése semmit sem oldott meg. Erdélyben az úrbérrendezésből sem lett semmi. E kuszált, szövevényes jogi helyzetben a gyűlölet parazsa változatlanul ott lappangott továbbra is a hamu alatt. A „Hóra-világ” rémképe pedig jó volt továbbra is a nemesség kordában tartására, a Béccsel szembeni alázatosság biztosítására. Mert ez az osztály ezután tényleg a dinasztia hű támasza lett. Új törekvések csak a reformkorban kezdenek mutatkozni, de az osztályuralom változatlan fenntartása mellett. Ekkor azonban már ez is haladás a császári abszolutizmussal szemben, s válasz a jozefinizmus reformpolitikájának bukására.

Az utolsó fejezetben D. Prodan akadémikus elemzi a felkelés külföldi visszhangját. S visszhang volt egész Európában. Érthető. 1785-öt írtak, s pár év múlva a Bastille romjai felett diadalmasan énekelték a Marseillaise-t, s a nemesség sietett meghirdetni az inszurrekciót a birodalom, a dinasztia s a feudális rend védelmében. S a császárhű katonák, Horea parasztjainak fiai és unokái két évtizeden át véreztek Marengónál, Austerlitznél, Wagramnál ugyanazért a célért. Európában pedig a Szent Szövetség fojtott csendje közepette örködött Metternich a jól működő államgépezet „parasztpolitikája” felett.